

“МИСТЕЦТВО БУТИ ПОЛІТИКОМ” У ДИСКУРСІ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Політика – це мистецтво управляти людьми. Сентенція, сформована Сократом, ще до нашої ери, не втратила своєї актуальності й сьогодні. А мистецтво влади – це наука, яку намагалися опанувати кращі уми упродовж усієї історії людства. В арсеналі світової політичної думки зберігається величезний досвід, який фіксує мистецтво управління державою. Проте, не завжди вистачає мудрості чи хисту скористатися цим досвідом. Однак, варто вчитися мистецтву бути політиками. Адже мистецтво влади є високим ступенем майстерності правителів в організації життя, побуту, стосунків людей. Аксиомою для будь-якої цивілізованої країни є твердження, що влада зацікавлена в сильній державі, а держава в компетентних політичних діячах. Президент в одному із звернень зазначив: “Сьогодні ми утверджуємо традиції влади, даровані нам нашими славними предками – Ярославом Мудрим, Володимиром Мономахом, Богданом Хмельницьким, Іваном Мазепою. Вони були істинними державними мужами, які служили Україні й думали про прийдешнє покоління. Я хочу, щоб сучасні українські діячі усвідомили цю споконвічну мудрість¹”.

Упродовж віків складався образ правителя, царя, володаря, людини яка править державою і суспільством. За людську історію сформувалися певні типи правителів, окреслювалися також і специфічні регіональні риси. Ще з давніх-давен склалася традиція, що правитель Сходу відрізняється від західного правителя. Обсяг статті не дозволяє детально зупинитися на образі політика, володаря, правителя та його оточення. Тому ми свідомо, схематично окреслюємо образ правителя у східній і західній політичній думці, а більш детально висвітлено образ правителя у українській політичній думці, акцентуючи свою увагу на період Русі та литовсько-польської доби. Вважаючи, що образи правителів, сформовані Іларіоном, Володимиром Мономахом, Данилом Заточником та Станіславом Оріховським, дають зразок мудрого, сильного, політика, який повинен бути у цивілізованій країні, не зважаючи на історичний період.

Одна із найдавніших пам'яток світської давньоіндійської

¹ Мистецтво влади. К., 2005. – С.5.

літератури “Артхашастра, или наука политики” (IV ст. до н.е.) політику вважає найважливішою із всіх тоді існуючих наук, важливіше права, економіки і навіть філософії. “Артхашастра” мотивує тим, що політика розпочинається з перемоги над почуттями. А почуттів тих, які роблять можливим здійснення ефективного політичного управління, всього шість. Це пристрасті, гнів, користолюбство, гордіня, безумство, зарозумілість.

Перемога над почуттями є важливою умовою для справжнього політика. Перемогти шкідливі гени можна самотійно, через наполегливе вивчення політичної науки і самовиховання. Якщо навіть це не допоможе, тоді особлива роль в приборканні почуттів відводиться радникам політика, у яких є два основних способи змусити свого лідера жити не почуттями, а справами: по-перше, переключення уваги лідера з особистих відчуттів на державні справи, або по-друге просто тримання його в постійному часовому цейтноті, коли на емоції і почуття просто не буде залишатися часу.

Ймовірний автор “Артхашастри” Каутіл’я визначив досить детальне й жорстке сито з конкретних якостей, якими повинен володіти претендент на роль радника правителя. Це: 1) корінний житель своєї країни; 2) розвинутий; 3) легко керуючий; 4) вмілий в науках (освічений); 5) прозорливий; 6) розумний; 7) з хорошою пам’яттю; 8) спритний; 9) красномовний; 10) самовпевнений; 11) вправний у відповідях; 12) обдарований винахідливістю; 13) витривалий; 14) чесний; 15) з дружньою прихильністю; 16) стійкий у світогляді; 17) доброзичливий; 18) сильний; 19) здоровий; 20) стійкий; 21) не впертий; 22) не легковажний; 23) з приємною поведінкою; 24) неконфліктний; 25) хоробрий².

Якщо претендент позбавлений четверті визначених якостей, з нього вийде максимум середній радник. А якщо половини, то при будь-яких обставинах – поганий.

Конфуціанство представляє собою етико-політичну систему, яка базується на п’ятьох фундаментальних відносинах: правитель-міністр; батько-син; чоловік-дружина; старший брат-молодший брат; відносини між друзями. Домінуючими рисами, якими мають володіти представники цих пар мають бути такі: для правителя – справедливість; для міністра – лояльність; батько має бути люблячим; син – вірним синівському обов’язку; чоловік має бути

² Див.: Антология мировой политической мысли. В пяти томах. – М.: Мысль, 1997. – С.52-55.

гармонійним, а дружина – покійною; старший брат – дружнім, а молодший – покійний, а друзі мають бути щирими. Таким чином, ми можемо констатувати, що Конфуцій цією схемою намагається упорядкувати і водночас пояснити суспільну нерівність, опираючись на традиціоналізм і патріархальні відносини.

Основу політичного вчення Конфуція складає принцип добродеті – де. Він розповсюджується на всіх людей, які мають відношення до управління. На підставі цього Конфуцій виводить сентенцію, яка не втрачає своєї актуальності упродовж багатьох століть: “Управляючі верхи повинні бути досконалими людьми”. Він називає їх цзюнь-цзи – благородні. Їх життя підкорено суворим нормам ритуалу (лі), які вони прекрасно знають і чітко виконують. Їх вирізняє гуманність, відчуття обов’язку і справедливості, прагнення до знань, вірність, м’якість, повага до старших. Благородний чиновник завжди слідує справедливості, готовий до опали і відставки.

Найвищою добродетістю політичного діяча Платон вважав справедливість у поєднанні з мужністю, мудрістю і стриманістю. Правитель, на думку Платона, це людина з природженою схильністю до знання, любов’ю до істини, рішучим неприйняттям брехні. Правитель скромний, благородний, рішучий, великодушний, духовно досконалий, справжній творець історії. Водночас філософ був переконаний, що управляти державою можуть виключно філософи-мудреці, яких необхідно звільнити від усіх матеріальних проблем. Управління в ідеальній державі Платона мали здійснювати тридцять сім державних діячів, які відзначаються особливою мудрістю і високою ступеню діяльності, а також обираються три разовим голосуванням. Визначався віковий ценз для правителів (від 50 до 70 років) і терміни перебування при владі (не більше 20 років)³.

Досить добре виписаний образ правителя в римській історії. Зокрема, розкриваючи двадцяти двоохрічний період царювання Антонія Пія, історик IV в. Евтропій писав про це царювання: “Глибоко порядний в приватному житті, він залишався таким і на посаді імператора, ні з ким не був жорстоким, але з усіма милостивий. У військовій справі він не бажав слави, прагнучи більше до захисту провінцій, ніж до збільшення їх чисельності; він намагався отримати для управління державою людей, найбільш справедливих, надаючи честь людям порядним і відчувати відразу до дурнів, не будучи,

³ Див.: Пахарев А.Д. Мыслители о правителях: историко-политологический аспект. – К.: Знання України, 2006. – С.30.

проте, жорстоким з ними”⁴.

Детально відтворив образ політика Н. Макіавеллі у своїй знаменитій праці “Володар”. Він не лише акцентує увагу на правителі, а й на його підданих. Актуальність оцінок Н. Макіавеллі підтверджують сьгоднішні політичні реалії. На його думку, монарху, який завоював владу, не слід опиратися на тих, хто спільно з ним очолював переворот. Так як вони вважають себе рівними монарху і ніколи не стануть добрими слугами.

Крім того, він також радить, не наближати до влади тих, кого ти колись образив і тих, хто мусить боятися тебе у майбутньому. З ненависті або страху люди стають мстивими, а не послужливими. Навіть невелика ласка монарха не здатна знищити страх або пам’ять про старі образи. Натомість монарх сміливо може наблизити того, кого раніше вбачав ворогом. Адже така людина обов’язково прагнучиме справами довести неслухняність попередньої думки про неї.

Водночас Н.Макіавеллі радить монарху опиратися не на знать, якій важко догодити, а на народ. Тому що народу достатньо час від часу “кидати кістку”, щоб він відчував, що його пригнічують трохи менше, ніж раніше. Монарху, який прагне довго втримувати владу, необхідно турбуватися про ротачію вищих політичних кадрів. Люди, які тривалий час наближені до нього починають відчувати себе рівними йому, починають погано працювати і навіть думати про переворот. Крім того, про особу самого монарха широкі верстви населення судять на підставі того, які його радники. Останні мають бути авторитетними, але не спеціалістами в політиці. Тоді монарх може використати їхній авторитет у народі, а вони не зможуть впливати на прийняття політичних рішень⁵.

Окресливши схематично постаті правителів, сформовані найяскравішими представниками східної і західної політичної думки, ми маємо підстави констатувати, що багато рис, якими має бути наділений правитель і його оточення співпадають, не зважаючи на різні форми політичного правління, типи культури, традиції та звичаї. Тому доречними буде, базуючись на цих знаннях, окреслити образ правителя, який формувався у вітчизняній політичній думці.

У найвидатнішій пам’ятці Київської Русі “Слові про закон і благодать” Іларіона образ князя Володимира відповідає християнським канонам про благочестивого правителя. Про це

⁴ Марк Аврелій Надине с собой. Размышления. К.-Черкасы, 1993. – С.ХІІІ.

⁵ Макіавеллі Н. Государ. – М.: Планета, 1990. – С.64-69.

свідчать його щоденні вчинки: “.. хто повідає про твої багаточисельні милостині і дивні щедроти, які денно і нічно надавав ти бідним і сиротам, хворим і боржникам, вдовам і всім, що просять співчуття... Те що чув ти, о досточтимий, не для молитви залишив сказане, а ділом здійснював: тим хто просив — подавав, нагих одягаючи, голодних і спраглих насичуючи, хворих всіляко утішаючи, боржників викупуваючи, зрабованим — свободу даруючи...”⁶.

Власне, Іларіон формує образ образ ідеального правителя. Князь — глава держави відповідальний перед Богом “за труди пастви людей його”. Його влада величезна, але зовсім не безмежна. Князь повинен здійснювати свою владу в рамках закону — “землю свою пасуши правдою”. В основі його дій повинна лежати не сваволя, а справедливість. Істинний правитель повинен не лише сам бути справедливим, але й слідкувати за дотриманням закону і здійснювати правосуддя на його основі.

Іларіон переконував, що закон є тимчасовим явищем для людини, яке виводить її на шлях істини волі. Воля не зводиться просто до незалежності однієї людини від іншої; вона як явище багатогранніша і передбачає, насамперед, моральну лінію поведінки і відповідальності. Наголошується на нерозривному зв’язку закону і моральних цінностей та пріоритеті моральних критеріїв у поведінці людей.

Володимир Мономах у “Повчанні дітям” формує ідеал князя, що має бути не лише воїном, а й господарем у своєму домі і державі: “Те що треба було робити отроку моєму, сам робив, на війні і на ловах, вночі і вдень, у спеку і в мороз, не даючи собі спокою. На посадників, ні на биричів не оглядався, сам робив, що було потрібно, весь наряд, і в домі своєму робив так само”⁷. І далі зазначається: “Не покладайтесь ні на тівуна, ні на отрока, щоб не насміхалися гості ваші ні з дому вашого, ні з обіду вашого. На війну вийшовши, не лінуйтеся, не покладайтесь на воєвод; ні питву, ні їді не попускайте, ні спанню; і сторожів самі споряджайте, і вночі, розставивши скрізь [сторожу], біля воїв самі лягайте, а рано вставайте”⁸.

Не повинен князь уникати, – на думку Володимира Мономаха, – пов’язаних із забезпеченням достойного існування громадян держави, на захист слабших від можливого свавільства можновладців:

⁶ Идейно-философское наследие Иллариона Киевского — М., 1986. — Ч.1. — С.56-57.

⁷ Повість времьних літ: Літопис (за Іпатіївським списком) / Пер. з давньоруської, післямова, комент. В.В. Яременка. — К., 1990. — С.372-373.

⁸ Там само. — С.362-363.

“А найголовніше – убогих не забувайте, а скільки можете по змозі годуйте і подайте [милостиню] сироті, і вдовицю оправдуйте самі, а не давайте сильним погубити чоловіка. Ні правого, ні винуватого не вбивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті, і то не погубляйте жодного християнина⁹”.

Висока освіченість є необхідною умовою для того, щоб відповідати моральним вимогам, що висуваються до правителя. Мономах радить своїм синам невпинно працювати над собою, збільшувати знання, ставлячи у приклад власного батька: “Не забувайте того доброго, що вмієте, а чого не вмієте, тому навчайтеся, як батько мій, дома сидячи, вивчив п’ять мов, у тому честь мав від інших країн¹⁰”.

М. Костомаров писав: “між давніми князями до татарського періоду після Ярослава ніхто не залишив по собі такої гучної та доброї пам’яті, як Володимир Мономах, князь діяльний, сильний волею, котрий вирізнявся здоровим глуздом серед своєї братії, князів руських”¹¹.

Доречним, на нашу думку, згадати ще один твір, правда уже періоду феодальної роздробленості, – “Моління Данила Заточника”. Існує різні версії стосовно авторства даного твору. Однак, для нас важливо те, що ймовірним автором був боярин за походженням. Якщо Іларіон був священиком, Володимир Мономах – князем, то Данило Заточник – боярин. У своєму зверненні він намагається сформувавши ідеальний образ князя. Князь, з його погляду, має управляти міцно і справедливо, мати при собі “думців” (радників – Т.Б) і опиратися у своїй діяльності на їх поради. Завдання князя полягає у правильному підборі “думців”. Радниками князя повинні бути розумні, мудрі, не допускати у своїх діях беззаконня. Водночас наголошувалося, що не обов’язково брати старих і досвідчених, тому що справа не в досвіді а розумі. Серед якостей князя виділяється турбота про підданих, забезпечення умов для їх добробуту.

Данило Заточник переконаний, що князю потрібне хороше і багаточисельне військо, щоб не допустити захоплення своєї власної землі. Керуватися воно повинно мудрими людьми, так як лише полки мудрих сильні. Полки нерозумних хоробрі, але не хоробрістю, а розумом досягається перемога. Силкові методи в управлінні державою Данило називав “царською грозою”, Вони повинні бути спрямовані

⁹ Там само. – С.360-361.

¹⁰ Там само. – С.364-365.

¹¹ Цит. за: Мистецтво влади. – К., 2005. – С.22.

на зміцненні суверенітету держави стабільності політичного життя, внутрішнього порядку і зовнішньої безпеки, “Гроза” влада встановлює порушену справедливість і присікає беззаконня.

Привертає до себе увагу постать польського і українського мислителя, який вважав себе “сином руського народу польської держави” – С. Оріховського. Його твір “Напучення польському королю Сигізмунду Августу”, як наш погляд, має для української політичної думки, не менше значення, ніж “Государ” Макіавеллі – для світової. Ті положення, які виклав у своїй праці С. Оріховський не втратили своєї актуальності у якості посібника по мистецтву державного управління. У невеличкій за обсягом праці піднято широке коло проблем, використання яких допоможе політикам мудро управляти державами.

С. Оріховський розпочинає свою працю з того, “що не кожна людина здатна бути при владі, а лише така, що за природою своєю прагне до правди і справедливості. Але й цього недостатньо. Треба іще, щоб прагнула вона до науки, яка саму людину зробить і правдивою, і справедливою. Так і природні здібності хоч би які були високі, але людина, яка знехтує наукою, нічого не зробить гідного похвали”¹². Водночас він нагадує, що “найважче у світі правити державою”¹³. “І наші предки виховували нас так, щоб ми знали, що короля обирають задля держави, а не держава існує задля короля. Отож гадаємо, що держава набагато шляхетніша і достойніша за короля. А закон, коли він є душею і розумом держави, далеко кращий за непевну державу і вищий за короля. Отже, закон рівний з королем і навіть кращий і набагато вищий за короля”¹⁴.

С.Оріховський зазначав, що держави мали і жорстоких, розбещених правителів, і що такими їх зробило виховання. Вони чесноту вважали ганджем, сором’язливість — дивацтвом, цнотливість — глупотою, ощадливість — жадобою. Всю різноманітність якостей у душах людей він порівнює ніби з далекими, але вірними сторожами душі — розумом і знаннями.

Справжній король – це вуста, очі й вуха закону, а точніше, інтерпретатор закону, який присягнувся віру в королівстві зміцнювати й нічого іншого не робити, як тільки те, що закон велить¹⁵. Щоб

¹² Оріховський С. Напучення польському королю Сигізмунду II Августу // Оріховський С. Твори. – К.: Дніпро, 2004. – С.31.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – С.41-42.

¹⁵ Там само. – С.42.

короля поважали піддані, необхідно дотримуватися двох умов: щоб під час правління він ні про що інше так не дбав, як про їхній гаразд; щоб громадяни були “цілковито переконані, що ти мудріший, справедливіший, сильніший і кращий муж” з усіх. Завдяки першій із цих умов король викликає любов підлеглих до себе, а другій – довіру до себе. “Тому серед усіх чеснот передусім мудрість вважається захисницею. ...якщо й бажаєш, щоб я вважав тебе великим, зроби передусім якусь справу й покажи себе в ній мудрішим за мене, і будь таким”¹⁶. С. Оріховський вважає, що король не повинен часто розкидатися обіцянками, “та коли вже дав мені слово, дотримуй і підкріплюй його справою”¹⁷. Підлеглі мають відчутти, що їхній король сам по собі, без зовнішніх настанов, є мудрим. І далі зазначає: “Якщо ти мудрий, тоді і я вільний, багатий, щасливий. Ну а якщо ти не мудрий? – Тоді я раб, бурлака, вигнанець”¹⁸.

Отже – це проблема мудрого державного правителя, у вирішенні якої слід розрізняти три основні спрямування: 1) мудрий король; 2) мудре оточення (“...я хочу бачити, що ти не лише любиєш мудрих людей, а й живеш з ними і їм відданий, настанови їхні слухаєш, читаєш, їх дотримуєшся, а також у згоді з ними правиш”¹⁹); 3) просвіта підлеглих, навчання їх грамотності, формування в них гуманістичних якостей (“йдеться про школи й гімназії, оселі правдивої мудрості у державі. Де їх нема — засновуй, де занепали — відновлюй. Хай навчається там зростаюча молодь твоєї держави гуманності й мудрості”²⁰.)

Правитель повинен жити і спілкуватися з мудрими людьми, слухати їхні настанови, навіть не так важливо, чи вони польські, чи іноземні, головне, аби “лиш були корисними для тебе й королівства твого.” С. Оріховський радить уникати небезпечних людей, відданих наживі й обжерливості, бо “марнотратником зроблять вони короля, пихатим і виродком.” Таких людей треба стерегтися і тому (хай навіть це буде похмурий учений з багатьма титулами), що “справжня мудрість і правдива наука тісно пов’язані з чемністю, уникають титулів, виявляють благородство й не втручаються до чужих справ”. Звідси випливає, що правитель, який прагне до мудрого державного правління, повинен мати в своєму оточенні талановитих філософів.

¹⁶ Там само. – С.50.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С.34.

¹⁹ Там само. – С.51.

²⁰ Там само. – С.52.

С. Оріховський переконаний, що не у всякій країні можна налагодити мудре державне правління. Воно можливе лише серед такого народу, який має розгалужену систему освіти підростаючого покоління. Автор пише про необхідність з боку короля підтримати Краківську гімназію – “Хай звідси, немов з якогось чистого й прозорого джерела, тече королівська наука, яка зробить громадян твоїх мудримими й державі потрібними. Таким самим чином прості школи з найбільшим завзяттям відновлюй. І вчителями у тих школах настановляй не придворних слуг, які блискають пурпуром і тонким полотном, а людей учених, завдяки яким молодь стане вченішою й для твоєї держави більш потрібною²¹”.

Ознакою мудреця, – на думку С. Оріховського, – є вміння когось навчати. І ти навчиш своїх громадян, якщо дбатимеш про школи та вчителів”. “І не гадай, Августе,— зазначав С. Оріховський,— що до слави мудрості є інший шлях, крім того, про який уже говорив і знову повторюю: щоб ти сам вище всіх був і мудро правив; потім, щоб з мудримими жив; і, нарешті, щоб робив своїх підданих мудримими. Це найвища порада твоїй королівській величності²²”.

На підставі цього можемо зробити висновок, що С.Оріховський, був прихильником ідеї справедливого правління. Варто цінувати справедливість, ретельно її зрозуміти, але не будь-якими засобами її домагатися, а лише тими, які є гідними короля: за чесноти слід нагороджувати, за провину – карати. Для правителя бути справедливим означає дбати про блага підлеглих і особливо про найвище з усіх благ – “благо жити у державі у згоді з законом і природою”. Це і є кінцева мета державного правління.

Король (оскільки не сам по собі, а з ласки своїх підданих правителем у державі стає), щоб більше державі прислужитися, обирає собі у спільники найкращих, найвидатніших з-поміж громадян і завдяки їхньому авторитету, порадам і думкам оберігає державу і під час війни, і в мирний час. Саме тому талановитих і вчених оточує він увагою, цінує їхню працю й певен, що і в майбутньому ці мужі знадобляться для держави. Без них жоден гурт людей, жодна держава не зможе довго утриматись. А коли вже так воно є, найбільше подбай про підбір сенату, щоб з обраного тобою сенату всі люди зрозуміли, що ти справжній король, а не тиран²³.

²¹ Там само.

²² Там само. – С.53.

²³ Там само. – С.43-44.

“Остерігайся зажерливих і не довіряй їм керівних посад у державі, — закликав С. Оріховський. Адже й Святе Письмо забороняє вірити захланцям. Апостол Павло, наприклад, каже: “Бо корінь усього лиха — грошолобство”. До цієї вади найближча розкіш. Якщо її немає, не буде місця і для пожадливості. Треба, щоб ніхто, своє втративши, на чуже не зазіхав. Інакше з’являться в державі хитрощі, обман, зрада, грабунки, чвари, насилля над слабшими. Тому, коли від цього зла державу свою увільниш, підбери до сенату людей поміркованих, які задовольнятимуться тим, що мають,— навіть малим.

Мудрі також не допустять до державної служби людину, незнатну за походженням або заплямовану, бо за великий скарб свободи вважають чесноту відомого батька. І, навпаки, життя незнатного батька виховує (на їх думку) ницого сина. Ти ж, маючи таку чудесну раду, добирай скільки мога мужів знатних і народжених славними батьками: почасти тому, що вони є ніби стовпами твоєї держави, а почасти, що інші громадяни королівства з діда-прадіда вже звикли дослухатись до авторитету таких родин. Але не забувай, одначе, що авторитет — то нагорода за славу, мужність, а не за породу.

Суспільство С. Оріховський поділяв на шість станів: ксьондзи, король, шляхта, купці, ремісники, селяни. Проголошуючи, з одного боку, щоб “посполите право у Польщі всім однаково служило”, він з іншого вважав, що в уряді, виконавчих органах повинні брати участі лише перші три стани. Мотивуючи, це тим, що держава є поєднання вільних, а селяни не є вільними людьми. І далі, подібно, Аристотеля, він висловлює думку, що не всі члени суспільства є громадянами, а тільки перших три стани. А інші три стани — корисні. А тому перші стани — господарі, а другі три стани їх слуги. Відповідно, кожен повинен займатися своєю справою: селяни — годувати державу, ремісники — одягати, купці — збагачувати, шляхта — захищати, король — правити, ксьондзи — навчати. Ці думки співзвучні ідеям Платона з його ідеальною державою.

Ми розглянули образ правителя у суспільно-політичній думці, сформований мислителя різних епох, різних держав, у різних суспільствах, акцентуючи більшу увагу, на вітчизняних мислителях, і перш за все, С.Оріховському. Спільним для усіх них є теза про те, що правитель має бути мудрим і справедливим, дбати про підданих і турбуватися про їх добробут. Просто і зрозуміло, а чи послуговуються цією тезою сучасні політики, чи якості, якими, наділяли правителів мислителі минулого, властиві і сучасним політикам? Дещо інші мотиви, кличуть сучасних політиків до влади, інші цінності

